

Μηχανήματα και μεγάλη βιομηχανία -- Ενότητες 13.8 – 13.10

Περίληψη των ενοτήτων 13.1 – 13.7 και εισαγωγή

Στις προηγούμενες ενότητες ο Μαρξ εξέτασε αρχικά (13.1 – 13.3) την εισαγωγή των μηχανημάτων στην εργασιακή διαδικασία. Σχηματικά, προκύπτουν τα εξής:

1. Αυξάνει το ανθρώπινο υλικό εκμετάλλευσης προσθέτοντας παιδιά και γυναίκες.
2. Οδηγεί στην άμετρη παράταση της εργάσιμης μέρας.
3. Ρευστοποιεί περισσότερη εργασία σε κάθε χρονική στιγμή.
4. Εντείνει την εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης

Στη συνέχεια (13.4 – 13.7) ο Μαρξ αναλύει το εργοστάσιο και τον αγώνα των εργατών ενάντια στη μηχανή, προχωρώντας σε μια κριτική της θεωρίας της αντιστάθμισης και τέλος εξετάζει την απώθηση και έλξη των εργατών με την ανάπτυξη της εκμηχανισμένης επιχείρησης. Σχηματικά:

1. Η μηχανή δεν υπηρετεί τον εργάτη, αλλά ο εργάτης τη μηχανή.
2. Η αυτοτελής και αποξενωμένη μορφή που ο ΚΤΠ δίνει εν γένει στους όρους εργασίας και στο προϊόν της εργασίας απέναντι στον εργάτη αναπτύσσεται λοιπόν με τις μηχανές σε μια πλήρη αντίθεση.
3. Στη βιομηχανική παραγωγή, η εισαγωγή νέων μηχανημάτων υποκαθιστά ζωντανή εργασιακή δύναμη. Δημιουργείται ένας πλεονάζων πληθυσμός, ο οποίος δεν είναι πλέον άμεσα αναγκαίος για την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου.
4. Οι μηχανές λειτουργούν ως μηχανισμός πειθάρχησης της εργατικής τάξης σε περίπτωση εξέγερσης, απεργίας.
5. η εκμηχάνιση μειώνει τη σχετική συμμετοχή του μεταβλητού προς το συνολικό κεφάλαιο αλλά μπορεί σε απόλυτο αριθμό να αυξάνει τον αριθμό των απασχολούμενων εργατών.

Στις ενότητες 13.8-13.10 ο Μαρξ συνεχίζει την ανάλυση του, εστιάζοντας στις κοινωνικές επιπτώσεις της εισαγωγής των μηχανών και της επέκτασης της μεγάλης βιομηχανίας. Ο κόσμος που μας περιγράφει είναι ένας κόσμος μεγάλων αλλαγών, αναταραχής και διαρκούς σύγκρουσης. Προκειμένου λοιπόν να τον ερμηνεύσει χρησιμοποιεί όλων των ειδών τα διαθέσιμα εργαλεία, φιλοσοφία, αναφορές,

νόμους, στατιστικά κ.λπ. Ταυτόχρονα όμως, σε αυτόν τον κόσμο ο Μαρξ βλέπει να δημιουργούνται οι υλικές προϋποθέσεις για το ξεπέρασμα του ΚΤΠ και τη σύνθεση νέων ανώτερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης.

Οι ενότητες αυτές είτε εισάγουν είτε συζητούν σε περισσότερο βάθος μια σειρά ζητημάτων. Καθώς η αποτύπωση όλων αυτών κρίθηκε αδύνατη, στην παρούσα παρουσίαση θα εστιάσουμε στα ζητήματα αυτά που θεωρήσαμε πιο επίκαιρα. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η όλη συζήτηση γίνεται υπό το πρίσμα της άντλησης σχετικής υπεραξίας, επομένως υπό το πρίσμα της μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης.

Η μορφή της μεγάλης βιομηχανίας η οποία έρχεται ως απόρροια της εισαγωγής των μηχανών στην εργασιακή διαδικασία, αίρει δύο προηγούμενες μορφές παραγωγής:

- 1) Τη συνεργασία που βασίζεται στη χειροτεχνία
- 2) Τη βιοτεχνία που βασίζεται στον καταμερισμό της εργασίας

Ο Μαρξ ξεκαθαρίζει πως η μετάβαση στην εργοστασιακή επιχείρηση γίνεται τη στιγμή που μία ή περισσότερες εργασιομηχανές εισάγονται στην διαδικασία της παραγωγής. Η διαφορά με τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής είναι ότι η κινητήρια δύναμη της μηχανής δεν είναι πια οι μύες και τα νεύρα του εργάτη αλλά ο ατμός και το νερό δηλαδή στοιχεία της φύσης. Κρατάμε λοιπόν, πως εργοστασιακή επιχείρηση σημαίνει μηχανές οι οποίες λειτουργούν καταναλώνοντας φυσικά στοιχεία.

Η μετάβαση στη μεγάλη βιομηχανία δεν συμβαίνει ακαριαία. Για αυτό και ο Μαρξ περιγράφει μία σειρά μικρών επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν μεν τον ατμό χωρίς όμως ακόμη να έχουν λάβει τα χαρακτηριστικά της εργοστασιακής επιχείρησης. Είναι τα παραδείγματα των «cottage factories» στα οποία η ατμομηχανή δεν βρίσκεται αφομοιωμένη εντός της επιχείρησης αλλά τροφοδοτεί ένα πλήθος διάσπαρτων αργαλειών οι ιδιοκτήτες των οποίων καταβάλουν και το αντίστοιχο χρηματικό αντίτιμο για την μίσθωση της ενέργειας που τους παρέχεται. Συνεπώς, παρατηρούμε διάφορες εργοστασιακές επιχειρήσεις που έχουν πρώτα διεξέλθει τα στάδια της χειροτεχνικής επιχείρησης, κατόπιν της βιοτεχνικής επιχείρησης έως ότου λάβουν την πλήρη ανάπτυξή τους ως βιομηχανικές, εκμηχανισμένες επιχειρήσεις. Στην παραπάνω πορεία ανάπτυξης αίρονται, όπως είπαμε τα δύο βασικά χαρακτηριστικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που αναλύσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, η συνεργασία και ο καταμερισμός της εργασίας. Την λέξη άρση την εννοούμε εδώ με διττό τρόπο δηλαδή ως αναίρεση και μαζί διαφύλαξη των περιεχομένων τους σε μία νέα μορφή, το εργοστάσιο.

Η αλλαγή την οποία περιγράφουμε δεν έχει να κάνει μόνο με την κλίμακα της παραγωγής, δεν αφορά δηλαδή μόνο την ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων αλλά και τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά. Εφόσον το εργοστάσιο λειτουργεί με βάση μηχανές τότε κάθε επιμέρους πτυχή του μπορεί να απομονωθεί και άρα κάθε

μικροβλάβη να επιδιορθωθεί. Με λίγα λόγια, το σύνολο του εργοστασίου γίνεται άμεσα εποπτεύσιμο διότι διέπεται από την ίδια ορθολογικότητα, αυτή των φυσικών επιστημών.

Η εισαγωγή της επιστήμης στη διάρθρωση και τη λειτουργία του εργοστασίου επιφέρει μία σειρά από μεταβολές στον τρόπο της παραγωγής. Οι μηχανές από τη μία διαταράσσουν τις παγιωμένες σχέσεις των εργατών που υπήρχαν στα πλαίσια της βιοτεχνίας ενώ από την άλλη ανοίγουν τον δρόμο για την εισροή «φθηνής εργασίας», εργασίας γυναικών και παιδιών. Έτσι και οι ρόλοι αλλά και η σύνθεση του συνολικού εργάτη φαίνεται να ανατρέπονται ριζικά.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως οι αλλαγές στις οποίες αναφερόμαστε δεν συμβαίνουν μόνο στην εκμηχανισμένη επιχείρηση αλλά και στην οικοτεχνία και μάλιστα με ακόμη πιο βάνανυσους όρους. Η σχέση οικοτεχνίας και βιομηχανίας είναι μια άνιση σχέση που συντελεί ώστε η πρώτη (οικοτεχνία) να χάνει όλα εκείνα τα στοιχεία που της επέτρεπαν να παράγει αυτόνομα και ανεξάρτητα τα προϊόντα της χωρίς όμως να διαθέτει το «τεχνικό θεμέλιο» του εργοστασίου το οποίο θα μπορούσε να κάνει τις συνθήκες εργασίας καλύτερες.

Επιτέλεση φύλου, οικογένεια και ταξική σύνθεση

Στην υποενότητα «Η σύγχρονη βιοτεχνία» του κεφαλαίου 13.8, ο Μαρξ μας παραθέτει μια πολύ γλαφυρή εικόνα της κατάστασης της εργατικής τάξης της Αγγλίας και κυρίως των παιδιών και των γυναικών. Η γλώσσα της αναφοράς θυμίζει στο ύφος αντίστοιχες περιγραφές από τη λογοτεχνία της εποχής (Dickens, 2008). Ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η οπτική του Μαρξ είναι αρκετά μερική. Παραθέτουμε ένα εκτενές απόσπασμα (σελ. 426) για να αναδείξουμε κάποια σημεία που προκύπτουν από το κείμενο.

«Είναι αδύνατον ένα παιδί να περάσει από το καθαρτήριο πυρ ενός πλινθοποιείου χωρίς να εξασθενήσει ηθικά [...]»

Και μετά, αφού περιγράψει τις κατοικίες των εργατών,

«Το μεγαλύτερο κακό του συστήματος, που χρησιμοποιεί νεαρά κορίτσια για αυτού του είδους την εργασία, συνίσταται στο ότι κατά κανόνα τα αλυσοδένει από τα παιδικά χρόνια τους και για την υπόλοιπη ζωή τους με τον πιο αχρείο συρφετό. Γίνονται άξεστα αγοροκόριτσα που βωμολοχούν πριν η φύση τούς διδάξει ότι είναι γυναίκες. Ντυμένες με λίγα βρωμερά κουρέλια, τα πόδια ακάλυπτα πολύ πιο πάνω από το γόνατο, τα μαλλιά και το πρόσωπο καλυμμένα από τη βρομιά, μαθαίνουν να περιφρονούν κάθε αίσθημα κοσμιοτήτας και αιδούς. Κατά τη διάρκεια του φαγητού είναι ξαπλωμένες διάπλατα στα χωράφια ή παρατηρούν τους νεαρούς που κολυμπούν σε ένα γειτονικό κανάλι. Όταν επιτέλους τελειώσει η βαριά καθημερινή εργασία τους, βάζουν καλύτερα ρούχα και συνοδεύουν τους άντρες στις μπιραρίες».

Αρχικά είναι σαφές ότι η εκτενής παράθεση του Μαρξ γίνεται από μια «ηθική σκοπιά». Βλέπει τις επιπτώσεις της εργασίας στις εργάτριες και την εξαθλίωση που φέρει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και εξανίσταται απέναντι σε αυτή την εξαχρέωση των ηθών. Αν και η εξαθλίωση είναι μια σημαντική πτυχή η ματιά μας δεν πρέπει να μείνει εκεί. Χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της ταξικής σύνθεσης και της επιτελεστικότητας του φύλου μπορούμε να διαβάσουμε τα παραπάνω αποσπάσματα (και γενικά το κεφάλαιο 13) υπό ένα διαφορετικό συμπληρωματικό πρίσμα.

Ξεκινώντας μπορούμε χωρίς να μπούμε σε περισσότερες λεπτομέρειες ότι ως ταξική σύνθεση ορίζονται οι διάφοροι τρόποι συμπεριφοράς που εμφανίζονται όταν ιδιαίτερες μορφές εργασιακής δύναμης μπαίνουν σε συγκεκριμένες διαδικασίες παραγωγής. Μπορούμε δηλαδή να δούμε τις διάφορες μορφές υποκειμενοποίησης που λαμβάνουν χώρα όταν συντελείται μια αλλαγή στην τεχνική βάση των διαδικασιών παραγωγής. Η εισαγωγή γυναικών και παιδιών στη μεγάλη βιομηχανία μπορεί από τη σκοπιά του κεφαλαίου να συντελεί σε μια πτώση της αξίας της εργασιακής δύναμης και να συνεπάγεται αύξηση της σχετικής υπεραξίας, από τη σκοπιά όμως του προλεταριάτου συντελείται μια ανασύνθεση η οποία αμφισβητεί το υπάρχον status quo και μέσω του κοινωνικού ανταγωνισμού αναγκάζει το κράτος να παρέμβει και να ρυθμίσει τις κοινωνικές αλλαγές που έχουν επέλθει προκειμένου να αποκατασταθεί η συσσώρευση και η κυκλοφορία του κεφαλαίου.

Υπό αυτό το πρίσμα, μπορούμε να διακρίνουμε σε αυτές τις ενότητες και σπερματικά στοιχεία της επιτελεστικότητας του φύλου, καθώς και να δούμε τις αλλαγές που φέρνει η βιομηχανοποίηση στην οικογένεια. Ο Μαρξ δεν ενδιαφέρεται για τη γυναικεία εμπειρία (Vogel, 2013), αλλά μέσα από την περιγραφή του βλέπουμε μια κοινωνικοποιημένη τάση αμφισβήτησης των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων από τις εργάτριες. Ακολουθώντας την Butler (Butler, 2009), έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί το εύρος αυτής της αμφισβήτησης και κατά πόσον τέθηκε ζήτημα μετασχηματισμού των ηγεμονικών κοινωνικών συνθηκών, θέτοντας σε κίνδυνο τους όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης που ήταν απαραίτητοι για το κεφάλαιο. Έχει ενδιαφέρον δηλαδή να εξεταστεί αν το φορντικό μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης που ξαναέβαλε τις γυναίκες στα σπίτια ήταν και μια αντεπίθεση του κεφαλαίου το οποίο επιχείρησε να διακόψει βίαια την επανάληψη των πράξεων αυτών που διερρήγγυαν τον παραδοσιακό ρόλο των γυναικών.

Ο Μαρξ όμως συνεχίζει να μελετάει τις επιπτώσεις της μεγάλης βιομηχανίας στην κοινωνία, εστιάζοντας στην οικογένεια (σελ. 449-450). Έχει ενδιαφέρον ότι σε αντίθεση με άλλα έργα των Μαρξ και Ένγκελς όπου δίνεται έμφαση τόσο στη λουμπανοποίηση της εργατικής τάξης και στις ηθικές επιπτώσεις της βιομηχανίας όσο και στη συγκρότηση της αστικής οικογένειας και των διαφορών της με την αριστοκρατική (Ο' Brien, 2023), σε αυτό το κεφάλαιο η κατάσταση αντιμετωπίζεται από άλλο πρίσμα. Η συζήτηση ξεκινάει (σελ. 449),

«Στο βαθμό που η εργοστασιακή νομοθεσία ρυθμίζει την εργασία σε εργοστάσια, βιοτεχνίες κ.λπ., αυτό που εμφανίζεται εν πρώτοις ως ανάμειξη στα δικαιώματα εκμετάλλευσης του κεφαλαίου. Αντιθέτως, κάθε ρύθμιση της λεγόμενης οικοτεχνίας εμφανίζεται αμέσως ως άμεση παρέμβαση στην patria potestas (πατρική εξουσία), δηλαδή, με σύγχρονη ερμηνεία, στη γονεϊκή αυθεντία, ένα βήμα το οποίο το ευαίσθητο Αγγλικό κοινοβούλιο επί μακρόν δίσταζε να κάνει. Ωστόσο η βία των γεγονότων επέβαλε την τελική αναγνώριση ότι η μεγάλη βιομηχανία, μαζί με το οικονομικό θεμέλιο της παλαιάς οικογενειακής οργάνωσης και την αντίστοιχη της οικογενειακή εργασία, διαλύει επίσης και τις παλαιές οικογενειακές σχέσεις. Έπρεπε να διακηρυχτεί το δικαίωμα των παιδιών.»

Το δικαίωμα των παιδιών όμως σε ποιο πλαίσιο αναφέρεται; Μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι τα παιδιά εισάγονται στην κοινωνία των πολιτών ως φορείς του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη και για αυτό το κράτος νομοθέτησε τους όρους με τους οποίους θα πωλείται το εμπόρευμα αυτό (βλ. παρακάτω). Παρακάτω (σελ. 450), ο Μαρξ συνεχίζει,

«Εντούτοις, δεν είναι η κατάχρηση της γονεϊκής εξουσίας εκείνη που δημιούργησε την άμεση ή έμμεση εκμετάλλευση των ανώριμων εργοστασιακών δυνάμεων από το κεφάλαιο, αλλά αντίστροφα είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος εκμετάλλευσης εκείνος που κατέστησε κατάχρηση τη γονεϊκή εξουσία αίροντας το αντίστοιχο οικονομικό θεμέλιο.»

Το απόσπασμα αυτό ενισχύει το επιχείρημα ότι τα παιδιά καθώς εισέρχονται στην αγορά ως εμπορευματοκάτοχοι της εργασιακής τους δύναμης θα πρέπει να μπορούν να την πωλήσουν ως ίσοι με τους υπόλοιπους. Η ισότητα αυτή θα πρέπει επομένως να θεσμιστεί. Αυτή όμως η καινούργια κατάσταση, όπου πλέον άντρες, γυναίκες και παιδιά εργάζονται στη μεγάλη βιομηχανία, ανατρέπει πλήρως την οικονομική λειτουργία της παλαιάς οικογένειας.

Ωστόσο ο Μαρξ δεν σταματάει εδώ, αλλά όπως θα δούμε παρακάτω διακρίνει στην κατάργηση της παραδοσιακής οικογένειας τις δυνατότητες σύνθεσης μιας νέας ανώτερης μορφής οικογένειας.

Το κράτος ως πολιτική μορφή της κοινωνίας

Η υποενότητα 13.9 αφορά την εργοστασιακή νομοθεσία στην Αγγλία με έμφαση στις εκπαιδευτικές και υγειονομικές ρήτρες. Εδώ ο Μαρξ προχωράει εξετάζοντας αφενός το νόμο περί εργοστασίων του 1864 και αφετέρου τις υγειονομικές και εκπαιδευτικές ρήτρες.

Ταυτόχρονα όμως μέσα από τη συζήτηση για τη νομοθεσία μπορούμε να αντιληφθούμε πως αναδύεται το κράτος ως απαραίτητος μηχανισμός ρύθμισης της

Μηχανήματα και μεγάλη βιομηχανία – Ενότητες 13.8 – 13.10

κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Το κράτος «έρχεται» να άρει τα εμπόδια που θέτουν οι επιμέρους κεφαλαιοκράτες στη συσσώρευση κεφαλαίου.

Ήδη στο 13.8 (σελ. 438) ο Μαρξ γράφει

«Όπως βλέπουμε, το Αγγλικό Κοινοβούλιο, ... κατέληξε δια της εμπειρίας στην επίγνωση ότι ένας αναγκαστικός νόμος μπορεί πολύ απλά να άρει όλα τα λεγόμενα φυσικά εμπόδια της παραγωγής ενάντια στον περιορισμό και στη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας. ... Όταν όμως ο Νόμος περί Εργοστασίων ωθεί σε ωρίμανση σαν σε θερμοκήπιο τα υλικά στοιχεία που είναι αναγκαία για τη μετατροπή της βιοτεχνικής επιχείρησης σε εργοστασιακή επιχείρηση, επιταχύνει ταυτόχρονα μέσα από την ανάγκη μεγαλύτερης κεφαλαιακής δαπάνης την καταστροφή των μικρότερων μαστόρων και τη συγκέντρωση κεφαλαίου.»

Επίσης (σελ. 442),

«Η εργοστασιακή νομοθεσία, αυτή η πρώτη συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας στην αυτοφυή μορφή της παραγωγικής διαδικασίας της, είναι, όπως είδαμε, εξίσου ένα αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας όσο και το βαμβακερό νήμα, οι selfactors, και ο ηλεκτρικός τηλεγράφος.»

Στη συνέχεια (σελ. 442-444) αναφέρονται οι υγειονομικές και εκπαιδευτικές ρήτρες που επέβαλε η εργοστασιακή νομοθεσία. Ξανά (σελ. 449-450), γίνεται αναφορά στη νομοθεσία σχετικά με τα δικαιώματα των παιδιών (βλ. παραπάνω), ενώ αναφορές σχετικές με την εργοστασιακή νομοθεσία υπάρχουν διάσπαρτες σε ολόκληρο το 13^ο κεφάλαιο. Ακολουθώντας ένα απλό σχήμα, μπορούμε να διακρίνουμε μια «φάση συσσώρευσης κεφαλαίου» με την εισαγωγή των μηχανών, τη μεγάλη βιομηχανία, την παραγωγή πλεονάζοντος πληθυσμού κ.λπ., και μια «φάση ρύθμισης» όπου το κράτος προσπαθεί να θεσμίσει τις κοινωνικές αλλαγές, να ενσωματώσει αιτήματα της εργατικής τάξης ή να καταστείλει (π.χ. λουδίτες) και να φροντίσει για την εύρυθμη λειτουργία του κύκλου του κεφαλαίου.

Έτσι, στα παραπάνω αποσπάσματα μπορούμε να ανιχνεύσουμε στοιχεία για μια θεωρία του κράτους. Ο Μαρξ μιλάει για συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας, κάτι που μπορεί να αναφέρεται μόνο στην κρατική μορφή όπου το κράτος αντηχώντας ίσως τα πρώτα κείμενά του όπως η Γερμανική Ιδεολογία όπου το κράτος ορίζεται ως η μορφή «εντός της οποίας τα άτομα, από τα οποία συγκροτείται η κοινωνία, έχουν αποδώσει στον εαυτό τους μια συλλογική έκφραση» (Marx & Friedrich, Η Γερμανική ιδεολογία, 1997).

Χωρίς να επεκταθούμε πολύ (ήδη αυτή η παρουσίαση έχει τραβήξει αρκετά), η λογική του κράτους μπορεί να ερμηνευτεί ως η συγκεντρωτική ισχύς της καπιταλιστικής κοινωνίας (Μπόνεφελντ, 2023). Έτσι, και η νομοθεσία είναι μια μορφή των καπιταλιστικά συγκροτημένων κοινωνικών σχέσεων.

Ως συλλογική έκφραση της αστικής κοινωνίας, το κράτος είναι μια μορφή των ιστορικά καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων. Το κράτος εγγυάται τη σύναψη των συμβολαίων μεταξύ των νομικά ίσων εμπορευματοκατόχων. Τα άτομα αντιμετωπίζονται ως αφηρημένα υποκείμενα, ενώ η εκμετάλλευση λαμβάνει τη μορφή της νομικής ισότητας (Μπόνεφελντ, 2023).

Τεχνολογία, κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και ιστορικές μορφές παραγωγής

Ο Μαρξ αφιερώνει ένα μεγάλο κομμάτι του κειμένου στο πως η τεχνολογία και η εισαγωγή των μηχανών αυξάνει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Αφού παραθέσει τις υγειονομικές και εκπαιδευτικές ρήτρες, συνεχίζει (σελ. 445),

«Είδαμε ότι η μεγάλη βιομηχανία αίρει τεχνικά τον βιοτεχνικό καταμερισμό της εργασίας με την ισόβια προσάρτηση ενός ολόκληρου ανθρώπου σε έναν επιμέρους χειρισμό, ενώ ταυτόχρονα η κεφαλαιοκρατική μορφή της μεγάλης βιομηχανίας αναπαράγει σε ακόμα πιο τερατώδη μορφή αυτό τον εργασιακό καταμερισμό, στο καθ' εαυτό εργοστάσιο με τη μετατροπή του εργάτη στο αυτοσυνείδητο εξάρτημα μιας επιμέρους μηχανής, και παντού αλλού εν μέρει με τη σποραδική χρήση των μηχανών και της μηχανικής εργασίας, εν μέρει με την εισαγωγή της γυναικείας, παιδικής και ανειδίκευτης εργασίας ως νέου θεμέλιου του εργασιακού καταμερισμού. Η αντίφαση μεταξύ του βιοτεχνικού καταμερισμού εργασίας και της ουσίας της μεγάλης βιομηχανίας επιβάλλεται δια της βίας».

Έπειτα, γίνεται σύγκριση μεταξύ της «εξέλιξης» που είχαν οι μαθητευόμενοι στο σύστημα της παλαιότερης βιοτεχνίας και χειροτεχνίας, όπου μεταπηδούσαν σε όλο και πολυπλοκότερες εργασίες και στη σύγχρονη βιομηχανία όπου τα παιδιά για όλη τους τη ζωή ως εργάτες κάνουν ένα μόνο πράγμα με στοιχειώδεις χειρισμούς (αυτοσυνείδητο εξάρτημα μιας μηχανής όπως λέει και το παραπάνω απόσπασμα). Αυτό έχει ως συνέπεια, όταν μεγαλώσουν να μην μπορούν να βρουν αλλού εργασία, αφενός διότι δεν έχουν αποκτήσει κάποια άλλη ικανότητα, δεν γνωρίζουν γραφή ή ανάγνωση και αφετέρου λόγω της ηθικής και πνευματικής τους εξαχρείωσης.

Παρόλα αυτά, ο Μαρξ προχωράει το επιχείρημα του παραπάνω αποσπάσματος σε βάθος. Ό,τι ισχύει για τον βιοτεχνικό καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό του εργαστηρίου ισχύει και για τον καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό της κοινωνίας που η χειροτεχνία και η βιοτεχνία αποτελούν το γενικό θεμέλιο της κοινωνικής παραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση, μόλις η τεχνική μορφή κάθε κλάδου παραγωγής έχει βρεθεί και τελειοποιηθεί, οστεοποιείται σε αυτήν. Η ανάπτυξη της τεχνικής μορφής την καθιστούσε δύσκολα προσβάσιμη στους μη-επαγγελματίες. Η τέχνη δηλαδή του κάθε επαγγέλματος ήταν γνωστή μόνο σε αυτούς που την ασκούσαν επί χρόνια. Τα πράγματα αλλάζουν με τη μεγάλη βιομηχανία, η οποία διαρρηγνύει το πέπλο που έκρυβε από τους ανθρώπους την

κοινωνική παραγωγική διαδικασία και συνενώνει τους διάφορους παραγωγικούς κλάδους αναλύοντας στα συγκροτητικά τους στοιχεία την κάθε παραγωγική διαδικασία καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν χωρίς να λαμβάνει υπόψιν της τον άνθρωπο. Συνεπώς, οι διάφορες μορφές της παραγωγικής διαδικασίας πλέον είναι προϊόντα συνειδητού σχεδιασμού, ενώ παράλληλα δημιουργείται και η επιστήμη της τεχνολογίας, εντός της οποίας πραγματοποιείται κάθε παραγωγική δράση του ανθρώπινου σώματος.

Υπάρχει όμως ακόμα μια σημαντική διαφορά μεταξύ του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας που επιβάλλει η βιοτεχνία και η χειροτεχνία με αυτόν που επιβάλλει η μεγάλη βιομηχανία. Ενώ στην πρώτη περίπτωση η τελειοποίηση της τεχνικής μορφής σημαίνει τη διατήρησή της → συντηρητικός χαρακτήρας της τεχνικής βάσης, στη δεύτερη περίπτωση καμιά μορφή μιας παραγωγικής διαδικασίας δεν θεωρείται οριστική → επαναστατικός χαρακτήρας της τεχνικής βάσης. Όπως γράφει ο Μαρξ (σελ. 447),

«Η σύγχρονη βιομηχανία δεν θεωρεί και δεν αντιμετωπίζει ποτέ ως οριστική τη δεδομένη μορφή μιας παραγωγικής διαδικασίας. Η τεχνική βάση της είναι συνεπώς επαναστατική, ενώ η τεχνική βάση όλων των προηγούμενων τρόπων παραγωγής ήταν ουσιαστικά συντηρητική. Μέσα από τα μηχανήματα, τις χημικές διαδικασίες και άλλες μεθόδους ανατρέπει διαρκώς, μαζί με το θεμέλιο της παραγωγής, τις λειτουργίες των εργατών και τους κοινωνικούς συνδυασμούς της εργασιακής διαδικασίας. Με τον τρόπο αυτό επαναστατικοποιεί επίσης διαρκώς τον καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό της κοινωνίας και εκσφενδονίζει ακατάπαυστα μάζες κεφαλαίου και εργατών από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο».

Επομένως, ο ΚΤΠ διακρίνεται από όλες τις προηγούμενες ιστορικές μορφές παραγωγής με βάση τον χαρακτήρα της τεχνικής του βάσης. Συνεχίζοντας, ο Μαρξ επισημαίνει ότι ο παλαιός καταμερισμός της εργασίας παραμένει και η συνεχής αυτή αλλαγή φέρνει την εργάτρια σε μια κατάσταση διαρκούς επισφάλειας. Εδώ όμως έρχεται η ανάγκη για την αντικατάσταση του μερικού ατόμου, τον απλό φορέα δηλαδή μιας κοινωνικά λεπτομερούς εργασίας από το ολικά ανεπτυγμένο άτομο, για το οποίο οι διάφορες κοινωνικές λειτουργίες είναι αλληλοδιαδεχόμενοι τρόποι δραστηριότητας. Αναπόσπαστο κομμάτι λοιπόν της ανατρεπτικής λογικής που φέρνει η μεγάλη βιομηχανία είναι η ανώτερες τεχνικές σχολές καθώς και οι επαγγελματικές σχολές.

Και ξαφνικά χαμός (σελ. 449),

«Όταν η εργοστασιακή νομοθεσία, ως η πρώτη πενιχρή παραχώρηση που αποσπάται από το κεφάλαιο, συνδέει απλώς τη στοιχειώδη εκπαίδευση με την εργοστασιακή εργασία, τότε δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με την αναπόφευκτη κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη θα κατακτήσει τη θέση του στα εργατικά σχολεία και το μάθημα της τεχνολογίας, θεωρητικό και πρακτικό. Δεν υπάρχει επίσης καμιά

αμφιβολία ότι η κεφαλαιοκρατική μορφή παραγωγής και οι οικονομικές εργασιακές σχέσεις που της αντιστοιχούν βρίσκονται σε μια εκ διαμέτρου αντίθεση προς τέτοια ανατρεπτικά ένζυμα και προς το στόχο τους, την άρση του παλαιού καταμερισμού της εργασίας. Η άρση των αντιφάσεων μιας ιστορικής μορφής παραγωγής όμως είναι ο μοναδικός ιστορικός δρόμος για τη διάλυση και την αναδιαμόρφωσή του.»

Στο παραπάνω πυκνό απόσπασμα μπορούμε να διακρίνουμε μια σειρά πραγμάτων. Αρχικά, η εργοστασιακή νομοθεσία, η παρέμβαση του κράτους δηλαδή, και η σύνδεση εκπαίδευσης και εργοστασιακής εργασίας χαρακτηρίζεται ως παραχώρηση από το κεφάλαιο. Παραχώρηση όμως ως προς ποιον και γιατί; Η συνέχεια του αποσπάσματος μας οδηγεί να πούμε ότι η παραχώρηση αυτή γίνεται ως προς την εργατική τάξη, επομένως δεν είναι λογικό άλμα το συμπέρασμα ότι (όπως είπαμε και πριν) η εργοστασιακή νομοθεσία ήταν αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, η έκβαση της οποίας σύμφωνα με τον Μαρξ είναι αναπόφευκτη και θα σημάνει την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη. Ένα ερώτημα είναι βέβαια τι ακριβώς εννοεί ο Μαρξ με τον όρο πολιτική εξουσία. Όμως, το ενδιαφέρον βρίσκεται στο ότι ο Μαρξ ενώ έχει συνδέσει την επιστήμη της τεχνολογία με τον ΚΤΠ, εδώ λέει ότι η επικράτηση της εργατικής τάξης θα διατηρήσει την τεχνολογία, διδάσκοντας τη και στα σχολεία και θα την οδηγήσει εκεί που δεν μπορεί η κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγής: στην άρση του παλαιού καταμερισμού της εργασίας. Υπονοείται μια αυτονομία της τεχνολογίας, όπου το ζήτημα είναι η χρήση του, και μια εργατική χρήση θα άρει τις υπάρχουσες αντιφάσεις.

Μπορούμε να το πούμε και διαφορετικά, θέτοντας το ερώτημα του τι γίνεται όμως από την πλευρά των εργατών.

Η μεταβολή όλων των δεδομένων μορφών παραγωγής μαζί με την αναθεώρηση του τεχνικού τους θεμελίου αφαιρεί από τον εργάτη οποιαδήποτε ασφάλεια και σταθερότητα. Οι νέες συνθήκες απαιτούν την «ολόπλευρη κινητικότητα του εργάτη» την μετακίνηση του από τον έναν κλάδο της παραγωγής στον άλλο. Συνεπώς, ο εργάτης δεν μπορεί πλέον να εφησυχάζει θεωρώντας πως το πόστο του είναι σταθερό και μόνιμο αλλά θα πρέπει να βρίσκεται συνεχώς σε επαγρύπνηση διότι από τη μία στιγμή στην άλλη η λειτουργία που επιτελούσε μπορεί να καταργηθεί και μαζί της να καταστεί και ο ίδιος περιττός.

Ωστόσο, η σχέση αυτή δεν έχει μόνο την αρνητική της πλευρά, δεν έγκειται δηλαδή μόνο στην επισφάλεια και την αβεβαιότητα που αντιμετωπίζει ο εργάτης αλλά έχει εξίσου και μία θετική προοπτική. Υπάρχει εδώ μία σχέση αναλογίας σύμφωνα με την οποία όσο περισσότερο το κεφάλαιο καθολικεύει την εναλλαγή της εργασίας με τη μεταβολή των μέσων και των όρων της παραγωγής, τόσο περισσότερο ωθεί και το εργατικό δυναμικό προς μία καθολικότερη συνειδητοποίηση της θέσης του. Η «πολυμέρεια» την οποία καλείται να αναπτύξει ο εργάτης για να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες αποτελεί το συστατικό ενός νέου ανθρωπότυπου, του «ολικά ανεπτυγμένου ανθρώπου για τον οποίο οι

διάφορες κοινωνικές λειτουργίες είναι αλληλοδιαδεχόμενοι τρόποι δραστηριότητας». Η ίδια η διαδικασία αξιοποίησης από την πλευρά του κεφαλαίου παράγει τους όρους για την ανάδυση ενός καθολικού υποκειμένου/τάξης και ταυτόχρονα δημιουργεί τις προϋποθέσεις της ταξικής πάλης. Με άλλα λόγια όσο επαναστατικοποιείται το τεχνικό θεμέλιο της παραγωγής (μηχανές, εργαλεία) τόσο επαναστατικοποιείται και ο φορέας του (εργάτης).

Μικρή παρέμβαση για την εξέλιξη μιας ιδέας

Στο τρίτο μέρος του δοκιμίου του «Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου» (Λούκατς, 2023), ο Λούκατς εκθέτει τη διαλεκτική σύγκρουση ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο. Ξετυλίγοντας τη λογική της αστικής σκέψης, ο Λούκατς εντοπίζει της καταστατικές αρχές της που είναι η ολοένα και μεγαλύτερη υπολογισιμότητα, ο εξορθολογισμός και η μηχανοποίηση του εξωτερικού κόσμου. Ο αστός λοιπόν, αντικρίζει το κοινωνικό είναι με τρόπο εξωτερικό, άμεσο, αδιαμεσολάβητο ή όπως λέει ο Λούκατς ενατενιστικό. Οι αντιφάσεις που ενυπάρχουν στο εσωτερικό της κοινωνίας δεν μπορούν να εκληφθούν στην ολότητα τους καθώς οι κατηγορίες με τις οποίες τις προσεγγίζει είναι μόνο ποσοτικές. Με άλλα λόγια ο αστός νοιάζεται μόνο για την διατήρηση του status quo, την αύξηση της παραγωγής και την κερδοσκοπία του.

Ωστόσο, αυτό που στον αστό εμφανίζεται με την μορφή της ποσότητας στο προλεταριάτο εμφανίζεται με τη μορφή της ποιότητας. Καθεμία από τις αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία (π.χ. εργάσιμος χρόνος, εισαγωγή των μηχανών κλπ) δεν είναι μία αδιάφορη εξέλιξη για τον εργάτη αλλά αντιβαίνει στους βιοτικούς του όρους αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και την αντιφατικότητα της ύπαρξής του εντός της καπιταλιστικής σχέσης. Τη στιγμή που ο εργάτης αναγνωρίζει τον εαυτό του ως το υποκείμενο της δημιουργίας, την ίδια στιγμή βιώνει την διάσπαση του, την βίαιη αποξένωση του από αυτό μέσα στην εργασιακή διαδικασία. Συνεπώς, υποκείμενο και αντικείμενο αποτελούν για τον εργάτη στιγμές της ίδιας παραγωγικής διαδικασίας. Υπό αυτή την έννοια, η εμπειρία του προλεταριάτου εντός των καπιταλιστικών δομών παραγωγής αναπτύσσει τους όρους υπό τους οποίους είναι εφικτή η θέαση της ολότητας των κοινωνικών σχέσεων.

Όπως αναφέρει ο Λούκατς, η πορεία από «τη μεσαιωνική χειροτεχνία, στην απλή συνεργασία, μανιφακτούρα κ.λπ. μέχρι το σύγχρονο εργοστάσιο» που για την αστική τάξη εμφανίζεται με το ένδυμα μίας «άπειρης προόδου, η οποία οδηγεί σε έναν ολοκληρωμένο καπιταλιστικό εξορθολογισμό ολόκληρου του κοινωνικού είναι» για το προλεταριάτο δεν σημαίνει παρά «τη γέννηση του ιδίου ως τάξης» (Λούκατς, 2023). Η νέα αυτή τάξη εφόσον έχει αρθεί υπεράνω των αντιθέσεων που χαρακτήριζαν τις καπιταλιστικές σχέσεις μπορεί να προτάξει την κατάργηση τους και να διαγράψει μία νέα εναλλακτική στη βάση των αναγκών και των επιθυμιών της.

Αξίζει να αναφερθεί ότι το παραπάνω σχήμα δεν εξαντλείται στην κριτική του Λούκατς αλλά παίρνει νέες διαστάσεις στα πλαίσια μίας φεμινιστικής κριτικής, στα τέλη του 20ου αιώνα με την λεγόμενη επιστημολογία της θεσιακότητας

(feminist standpoint theory). Η Νάνσυ Χάρτσοκ (Nancy Hartsock) μεταγράφει τη συλλογιστική του Λούκατς βάζοντας αυτή τη φορά στη θέση του προλεταριάτου το γυναικείο φύλο (Hartsock, 1983). Η προνομιακή θέση του γυναικείου φύλου σε επιστημολογικό επίπεδο δηλαδή η δυνατότητα του να αξιολογεί και να κρίνει τις πατριαρχικές δομές προέρχεται ακριβώς από την μη προνομιακή θέση του σε κοινωνικό επίπεδο, από την εμπειρία της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης. Φυσικά, η εμβριθέστερη κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων την οποία επιφυλάσσει η Χάρτσοκ για τις γυναίκες, δεν είναι ένα έμφυτο χαρακτηριστικό τους αλλά προϋποθέτει την πολιτική συμμετοχή τους και τη συγκρότησή τους σε συλλογικό σώμα.

Θεωρούμε πως τόσο ο Λούκατς όσο και η Χάρτσοκ αναδεικνύουν τις κριτικές δυνατότητες του επιχειρήματος του Μαρξ στο κεφάλαιο το οποίο μελετάμε. Η μετάβαση στη μεγάλη βιομηχανία δεν αποτελεί μία ακόμη επουσιώδη αλλαγή στον τρόπο της παραγωγής που έρχεται να προστεθεί στη σειρά των προηγούμενων. Σε αυτή πραγματοποιείται μία ολοκλήρωση της έως τώρα διαλεκτικής ανάπτυξης η οποία δεν παραμένει σε νοητικό και αφηρημένο επίπεδο αλλά εμφανίζεται πραγματικά στο «ολικά ανεπτυγμένο άτομο». Με το υποκείμενο αυτό η ίδια η καπιταλιστική μορφή φτάνει στα όρια της. Η διαδικασία αξιοποίησης της ζωντανής εργασίας, η δίψα για άντληση σχετικής υπεραξίας και η εισαγωγή της τεχνολογίας στην παραγωγή, επιδρούν στον εργάτη με τέτοιο τρόπο ώστε να αντιλαμβάνεται την ύπαρξη του εντός των δεδομένων σχέσεων ως αντιφατική. Με την συνειδητοποίηση αυτή ωριμάζουν όμως ταυτόχρονα «τα στοιχεία διαμόρφωσης μίας νέας κοινωνίας και οι στιγμές ανατροπής της παλιάς κοινωνίας».

Οι παρατηρήσεις του Μαρξ τόσο για τις επαγγελματικές, πολυτεχνικές και αγρονομικές σχολές όσο και για την «διάλυση της παλαιάς οικογενειακής οργάνωσης» στη βάση ενός νέου «οικονομικού θεμελίου» αποτελούν ίσως κάποιες σπερματικές απόπειρες να φανταστεί τη μετάβαση στη νέα αυτή κοινωνία.

Μεγάλη βιομηχανία και αγροκαλλιέργεια

Το κεφάλαιο για τη μεγάλη βιομηχανία τελειώνει με ορισμένες παρατηρήσεις για την επίδραση των μηχανών στην αγροκαλλιέργεια. Η συνολική αποτίμηση όπως μας λέει ο Μαρξ θα παρουσιαστεί αργότερα, ωστόσο στο σημείο αυτό θα δούμε προκαταβολικά κάποια ενδιαφέροντα αποτελέσματα της μεγάλης βιομηχανίας στην αγροκαλλιέργεια.

Όπως στο εργοστάσιο ανατρέπεται ο παλαιός ρόλος του μάστορα/επαγγελματία που κυριαρχούσε στη βιοτεχνία και την οικοτεχνία έτσι και στην αγροκαλλιέργεια ανατρέπεται ο ρόλος του «αγρότη» και υποκαθίσταται από τον μισθωτό εργάτη. Η τεχνολογία και η επιστήμη έρχονται και εδώ να άρουν τον «πρωταρχικό οικογενειακό δεσμό μεταξύ αγροκαλλιέργειας και βιοτεχνίας» και να τον ολοκληρώσουν εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Φαίνεται,

ωστόσο, πως αυτή η ανώτερη σύνθεση την οποία αναζητά ο Μαρξ ανάμεσα στην αγροκαλλιέργεια και την βιομηχανία, δεν επιτυγχάνεται (σελ. 463):

«Με τη διαρκώς αυξανόμενη υπεροχή του αστεακού πληθυσμού, τον οποίο συγκεντρώνει σε μεγάλα [αστικά] κέντρα, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αφενός σωρεύει την ιστορική κινητήρια δύναμη της κοινωνίας, αλλά αφετέρου παρακωλύει το μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και γης δηλαδή την επιστροφή στο έδαφος εκείνων των συστατικών του που έχουν χρησιμοποιηθεί από τον άνθρωπο με τη μορφή των ειδών διατροφής και ένδυσης, δηλαδή παρακωλύει τον αιώνιο φυσικό όρο της διαρκούς ευφορίας του εδάφους» (Μαρξ, 463).

Το επιχείρημα είναι και εδώ το ίδιο. Ενώ δημιουργούνται οι υλικές προϋποθέσεις της σύνθεσης εντούτοις, μέσα στις δεδομένες παραγωγικές σχέσεις, δεν μπορεί να γίνει η ίδια η σύνθεση. Η συνένωση αγροκαλλιέργειας και βιομηχανίας σε μία νέα μορφή «που προσήκει στην πλήρη ανθρώπινη ανάπτυξη» τίθεται και πάλι ως αίτημα για μία μέλλουσα κοινωνία.

Ωστόσο, θα θέλαμε να επιστρέψουμε στην έννοια του μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης την οποία αναφέρει ο Μαρξ στο απόσπασμα. Δεν είναι η πρώτη φορά που συναντάμε την παραπάνω έννοια. Αξίζει να δούμε ξανά τον ορισμό της εργασίας όπως εκτίθεται στο Πέμπτο κεφάλαιο.

«Η εργασία είναι εν πρώτοις μία διαδικασία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μία διαδικασία στην οποία ο άνθρωπος διαμεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει τον μεταβολισμό του με τη φύση μέσω της δικής του πράξης. Αντιπαράκειται [ο ίδιος] ως μία φυσική δύναμη στο φυσικό υλικό».

Τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο απόσπασμα, ο μεταβολισμός κατανοείται ως μία αδιάρρηκτη σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης κατά την οποία η φύση παρέχει τα υλικά στοιχεία τα οποία μετασχηματίζονται από το υποκείμενο με τρόπο που να καλύπτουν τις δικές του ανάγκες. Για να είναι, όμως βιώσιμη η παραπάνω διαδικασία θα πρέπει τα υλικά στοιχεία να επιστρέφουν στο έδαφος άρα να διαγράφουν έναν πλήρη κύκλο (από το έδαφος στη χρήση τους από το υποκείμενο και πίσω στο έδαφος). Αυτός ακριβώς ο κύκλος είναι που διαταράσσεται στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Η άνιση κατανομή του πληθυσμού ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη καθιστά αδύνατη την παραγωγή με όρους αειφορίας και βιωσιμότητας. Όπως λέει και ο Φόστερ (Foster), η κριτική του Μαρξ στην καπιταλιστική εκμετάλλευση παίρνει χαρακτηριστικά κλοπής, «καθώς αποτυγχάνει να διατηρήσει τα μέσα της αναπαραγωγής του εδάφους» (Foster, 1999). Ακόμα κι αν η παραπάνω κριτική φαντάζει κάπως αφηρημένη ή πρωτόλεια, είναι εντυπωσιακό το γεγονός πως διατυπώνεται πολύ πριν γίνουν ορατά τα αποτελέσματα της ανθρώπινης παρέμβασης και της κλιματικής αλλαγής.

Ερωτήματα προς συζήτηση

1. Ο Μαρξ περιγράφει δύο επιπτώσεις της εισαγωγής των μηχανών και της ανάπτυξης της μεγάλης βιομηχανίας στη σύνθεση της εργατικής τάξης. Αφενός ένας πληθυσμός σε διαρκή επισφάλεια και εξαθλίωση και αφετέρου δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του ολικά αναπτυγμένου ατόμου. Ποια είναι η σχέση αυτών των δύο μορφών ύπαρξης της εργατικής τάξης και πως συναρθρώνονται ώστε να αποτελέσουν όντως τάξη η οποία θα καταλάβει σύμφωνα με τον Μαρξ την πολιτική εξουσία;
2. Δίνει ο Μαρξ, με το επιχείρημά του περί μεταβολισμού, ερείσματα για την ανάπτυξη ενός είδους πλανητικής σκέψης;

Βιβλιογραφία

- Butler, J. (2009). *Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου, δοκίμιο πάνω στη φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία*. Θεσσαλονίκη: Μωβ Καφενείο.
- Dickens, C. (2008). *Δύσκολοι Καιροί*. Αθήνα: Κέδρος.
- Foster, J. B. (1999). Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology. *American Journal of Sociology*, 366-405.
- Hartsock, N. (1983). The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. Στο S. H. Harding, *Discovering Reality*. Springer.
- Marx, K., & Friedrich, E. (1997). *Η Γερμανική ιδεολογία*. Αθήνα: Guttenberg.
- O' Brien, M. (2023). *Family Abolition*. Pluto Press.
- Vogel, L. (2013). *Marxism and the oppression of women*. Leiden & Boston: Brill.
- Λούκατς, Γ. (2023). *Ιστορία και ταξική συνείδηση*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Μπόνεφελντ, Β. (2023). Για το κράτος ως πολιτική μορφή της κοινωνίας. Στο Συλλογικό, *Ανοιχτός Μαρξισμός, Φετιχισμός, κρίση και άρνηση στη σύγχρονη κριτική σκέψη* (σσ. 239-252). Αθήνα: Νήσος.

